

ЁХУД ТУРКИСТОН ФОЖЕАЛАРИДАН БИР ЛАВХА

БИЗ ХОЗИР ШУНДАЙ ПАЙТГА ЕТИБ КЕЛДИККИ, ХАР КУНИ ЎН МИНГЛАБ КИШИЛАР КИРИЛИБ КЕТМОҚДА ВА ШУНДАЙ ПАЙТ КЕЛИШИ МУМКИНКИ. БУТУН БИР МИЛЛАТ ЙЎК БУЛИБ КЕТАДИ.

Турор РИСКУЛОВ

Хар бир миллатнинг ўз ўтмишига кизикиши беҳад кучайган ҳозирги кунда тарихимизнинг ўқилмаган саҳифаларини қайта кашф этаётимиз. Марказий матбуот саҳифаларида Волга бўйида 20-йиллар бошида ва Украина ҳамда Козогистонда 30-йиллар бошида уюштирилган очарчилик фожеаларига оид дахшатли маълумотлар кўп марта берилди. Бирок 1917—1919 йилларда Туркистонни камраб олган очарчиликнинг оғир оқибатлари ҳақида деярли ҳеч нарса билмаймиз, яқин-яқинларгача бу фожеа тез ва муваффақиятли ҳал этилган, деб ҳисобланди.

Аслида-чи! Ўша даврда эълон қилинган статистика тўпламлари, архив манбалари, давлат арбоблари камда тарихчи олимларнинг асарларини синчиклаб ўрганиб чиқиб, бу фожеа кўлами жихатидан юкорида айтилган ХУДУДлардагидан қолишмаганлигининг гувоҳи бўламиз. Бирок улардан фарқли ўларок, бизда халқаро ташкилотлар ёрдами ҳам уюштирилмаган, озик-овқат билан бир қадар таъминланган жойларга аҳоли кўчирилмаган ҳам.

Очарчилик сабаби нималарда эди! 1917 йилги Октябрь тўнтаришига қадар Туркистонга ўз галласи етишмас эди. Ўтган аср охирилари — асримиз бошларида ўлкада бог-роғ, галла, полиз ва бошқа экин майдонларининг узлуксиз қискариши ҳисобига пахта яққаҳоқимлиги кучайиб борди. 1915 йилда тайёрланадиган барча пахта хомашёсининг бешдан уч қисми Фаргона вилоятига тўғри келарди. Бу ерда жами сугориладиган майдонларнинг 60—80 фоизида, айрим бўлисларда эса 95 фоизида пахта

етиштириларди. Самарканд ва Еттисув вилоятларида зарур галланинг бир қисми экиларди, холос. Туркистоннинг тўқимачилик саноати марказлари ва дон-дун етиштириладиган губерниялардан узоклиги галла ташиб келтири-ни кимматлаштирар, пахта нархини эса арзон қилиб юборарди. Собик совет давлатининг таникли арбобларидан бўлган Турор Рискулов шундай ёзган эди: «Туркистондаги очарчилик чоризм эксплуататорлик фаолияти қолдирган мерос ва мақаллий хўжалик юритиш шакллариининг қолоқлиги туфайлидир». Бирок очарчилик фақат чоризм туфайли эмас эди, большевиклар сиёсати ҳам бунга яхшигина «қисса» қўшган.

Хаммасини бир бошидан бошлайлик. Биринчи жақон уруши Русиянинг озик-овқат билан таъминлаш аҳолини қескин ёмонлаштирди. 1916 йил охириларидан Туркистонга галла юбориш қисқарди. 1917 йил апрелида бутун мамлакатда очарчилик бошланди. Августда мақаллий озик-овқат қўмиталари Вақтли ҳуқуматни «очарчилик билан қурашишга қуч йўқ» мазмунидаги телеграммаларга қўмиб юборди. Буниинг устига 1917 йил ёзида Туркистонда қурғокчилик бўлди, бу ҳол қелгуси йили ҳам тақрорланди. 1917 йили ҳосилнинг атиги чорак қисми олинди. Дон маҳсулотлари экиш бағоят қисқариб қетди (1916 йил Қўзғолонининг давом этгани, эрқакларнинг мардикорликка олиниши, дехқон хўжалигининг умумий инқирози бунга сабаб бўлди. Лалмиқор ерлар ярқоксиз ҳолга қелди. Масалан, 1917 йилнинг қузида Самарқанд уездидаги Чашмаиоб бўлисида аҳоли бедадан тайёрланган ёвқон билан озикланган.

Бир неча ўн йиллар четдан галла олган туркистонликлар, Русия билан иқтисодий алоқалар тўлиқ узилганига қарамай, ўз аҳолини тезда ўнглай олмади, бирок секин-ақта пахта майдонини қисқартириб бугдой, шולי, жўхори, тарик етиштира бошладилар. Бу ҳол Туркистон аҳолиси умумий фаровонлигини пасайтирди, қунки, алмаштиришга пахта қолмади ва озик-овқат масаласи ҳам ҳал бўлмади. Қўпчилик деққон, чорикор ва мардикорлар, шақарликлар, харбийлар қелтириладиган галласиз яшай олмақ эди.

Совет ҳокимиятининг иқтисодий сиёсат бобидаги ҳатолари ўлганнинг устига тепаган бўлди. 1918 йил 28 февралда Туркистон ХКС раиси, большевик Ф. Қолесовнинг пақтани одамлардан очикдан-очик мусодара этиш ҳақидаги деқрети эълон қилинди. Жойларда мақаллий ҳокимиятнинг ўзбошимчалиги, жабр-зулми, шақсий «қисоб-қитоб» қилишлар авж олди. Бундан ташқари, 5 март қуни пақтамой саноати қорқоналарини национализация қилиш, яъни ҳусусий мулкни давлат мулкига ўтқазиш ҳақида деқрет эълон қилинди. Қиска муддатда бундай қорқоналардан 274 таси эгаларидан тортиб олинди. Илғари четдан қелтирилган энг яқши сифатли галладан 3 баравар қиммат турган пахта энди белгиланган қатъий нарқидан анча қадрсизланди; галланинг нарқи осмонга қикиб қетди. Туркистон аҳолисининг тақдири бир неча қун ичида ҳал бўлди қўйди.

Пақтани мусодара этиш ҳақидаги деқрет «Фаргона узра момақалдиқок қаби гумбурлади», деб ёзғанди харбий тарихчи Д. Зуев. Унинг таъқидлашича, босмачилик деб аталадиган харакат шу пайтдан пайдо бўлди, деққонлар, аравақашлар, юқчилар ва бу қаби юз минглаб қишилар ишсиз қолди. Ўша йиллардаги турли сиёсий қарашлар эгалари, социал-иқтисодий бўҳронларни қўрган қўпчилик қишилар шу фикрга қўшилишади. Уларнинг таъқидлашича, ўша даврдаги ҳуқумат рақбарлари босмачилик харакатининг

чукур иктисодий сабабларини дастлабки пайтда тушуниб етмадилар.

Кургокчилик факат деккончиликка эмас, шунингдек чорвачиликка ҳам кучли зарба берди, бундан илгари эса чорва моллари кўшин учун сафарбар килинган эди. 1917—1918 йиллари суронли келган кишда минг-минглаб мол кирилиб кетди. Самарканд вилоятидаги кўчманчи аҳоли яшайдиган жойларда чорва моллари 73 фоизга камайди. Туркеспуубликада 1920 йилга келиб, 1917 йилга караганда чорва моллари икки баравар камайиб кетди, ўзига тўк хўжаликлардагина омон колди. Куруккина килиб ёзилган бу статистика хисоботларига назар ташлагандаёк. 1917 йилги «дунёни титратган инкилоб» (биз уни хар йили 7 ноябрда байрам килиб келдик миллионлаб оддий одамлар учун канчалик кулфат, азоб-укубатлар келтирганини яккол кўраимиз).

Туркистонда мисли кўрилмаган очарчилик туфайли дакшатли ўлат, терлама, кинг [яъни зангила) касалликлари оммавий таркалди. Оч кишилардан иборат оломон нон сўраб озик-овкат кўмитаси биносини ўраб олади. Озик-овкат комиссарининг марказга йўллаган телеграммаларида айтилишича, бутун ўлкада ахвол жуда жиддий, Туркистон «халокат ёкасида турибди». 1918 йил январидида ўлка озик-овкат съездида вилоятлардан келган вакилларнинг айтишича, «аҳолининг асаби жуда таранглашган. Халитдан дахшатли очарчилик исёнлари бошланмоқда».

Гражданлар уруши бошланиши билан ахвол бундан ҳам огирлашди. Кўпгина туманлардан очликдан ўлаётган одамлар какида хабарлар кела бошлади. Хаммадан кўра махаллий миллатлар кўп жабр чекди. Г. Сафаров ўзининг «Колониальная революция» китобида ёзишича, «ўзи шусиз ҳам камбагал бўлган мусулмонларни очарчилик бундан ҳам кучлирок гирибонидан олди».

Очарчиликдан халок бўлганларнинг аник хисоб-китоби йўк. Харбий харакатлар ва транспорт алокалари узилган шароитда аник хисоб юритиш какида сўз бўлиши мумкинмиди! Буни факат статистика маълумотлари асосида хисоб-китоб килишимиз мумкин: Туркеспуублика аҳолиси 1917—1920 йиллар оралигида 1 миллион кишига — бешдан бир кисмига кискарган! Хаммадан кўп мехнатга лаёкатли эркаклар кирилиб кетган. Кўчманчи аҳоли кўпрок яшайдиган Еттисув, Сирдарё, кисман Самарканд вилоятларида анчагина одам очликдан ўлди.

Самарканд вилоятининг Жиззах уездида 1916 йилги кўзголондан буён огир ахвол хукм сурарди. Маълумотларга кўра, 1917—1918 йилги каратон киш пайти «бу ерда аҳоли пашша каби кирилиб кетган... мурдаларни йигиштириб олишга одам йўк эди, уларнинг ит ва чиябўрилардан ортган колдиклари хар кадамда учрар, бу бечораларнинг суяклари 1919 йилдагина тугал йигиштириб олинди». Атрофда очарчилик хукмрон эди. Омон колган кўчманчилар Бухоро ва кўшни вилоятларга кетиб колишди. Тургун аҳолининг ахволи нисбатан тузук эди, бирок дехкончилик билан шугулланиладиган туманларда аҳоли анча сийраклашиб колди.

Турор Рискулов Советларнинг VII съездида бутун бир миллат йўк бўлиб кетиши мумкинлиги хакида гапирганда унинг сўзларида кучли дард бор эди. Очарчилик жуда бир олий нуктага етиб, кишилар шу даражага етказилган эдики, бу ўлка тарихида

бўлмаган одам гўшти ейиш, одамхўрлик хакидаги фактлар суд ишларида кайд этила бошлади. Кўз кўриб, кулок эшитмаган бу ходисалар хакида озик-овкат комиссари, большевик В. Ляпин «Марказий Русиядаги очарчиликлар Туркистондаги дахшатлар олдида хеч нарса эмас», деб ёзган эди.

Туркистондаги совет кокимияти оч колганларга ёрдам учун турли кўмиталар ташкил этди, съезд, курултой ва бошка йигилишларда бу масалани кўп марта кўриб чикиб, карорлар кабул килди. Бирок бу харакатлар кутилган натижани бермади. Турли шахарларда арзон ва бепул ошхоналар очилди. 1918 йилда Туркистон бўйича 3 миллион, 1919 йилнинг 5 оyi мобайнида эса 32 миллион тушлик овкат ташкил этилди. Бирок бу ракам бир карашда кўпга ўхшаб кўринса-да, аслида, хар бир оч колган кишига ўрта хисобда хафтасига бир яримта(!) тушлик тўгри келар-ди. Умумий очарчилик шароитида бу овкатланиш жойлари-да чайковчилик кучайганини хам унутмаслик керак.

1918 йилда Тошкентда хайр-эхсон ташкилоти — оч колганларга ёрдам бериш Туркистон жамоатчилик ташкилоти тузилиб, у ўлка кишлок хўжалиги жамиятининг раиси, таникли олим Р. Шредер ташаббуси билан иш бошлади. Тошкент ижрокўми карори билан бу ташкилот Марказий мекнат кооперативи ихтиёрига ўтказилди. Кўмита арзон ошхоналар тармоги ва «Бир пиёла чой» кафесини ташкил этди, уни бу ишда махаллий хокимият кўллаб-кувватлади. Ўз навбатида, бу кўмита карамогидаги кооператив унинг фаолиятига халакит бериб, ошхоналар керак эмас деган муносабатда бўлди. 1919 йил декабрида ошхоналар мехнат кооперативи ихтиёрига ўтказилди.

Бу мисолдан кўриниб турибдики, давлат органлари бу хайр-эхсон ташаббусини нафакат кўллаб-кувватламади, балки тўскинлик килиб, оч колганларга ёрдамни марказлаштиришга интилди. Шу боис бу мухим ишдаги хайр-эхсончилик фаолияти кенг кулоч ёзмади.

Очарчилик билан кураш бўйича марказий комиссия карамогида 1919 йил бошига келиб 800 минг нафар (олдинги йилгидан анча кўп), апрель ойида эса карийб бир миллион оч колган кишилар бор эди. Айрим маълумотларда бу ракам 1 миллион 200 минг киши эди, деган мисоллар бор.

Овкатлантириш жойларида оч колганларни гурухларга: мехнатга ярокли, кам кувватли ва касалларга ажратилган. Мехнатга ярокли кишиларни (оч колган одамларнинг ярми) касб-кунари бўйича гурухларга бўлиш ва устахоналар (тўкимачилик ва бошкалар) ташкил этиш лозим эди.

Бундан ташкари, мехнат биржаси оркали иш топганларга кам хак тўланар, ишсизлар ундан бўйин товлашар-ди. Масалан, экин-тикин ишларига юборилган оила топганини еб битирар ва кишга хеч нима колмасди. Айни пайтда нон эвазига хусусий ишга ёллаш хам кенг таркалган бўлиб, ўзаро келишув бўйича иккала томон йил бўйи таъминланарди.

Галати вазият юз берди: хамма жоида ишчи кучига катта эктиёж бўлишига карамай оч колган кишилар таклиф этилган шартларга кўнмасди. Уларни таъминлашга давлат маблаг иетишмади. 1919 йил апрелида Туркистон МИК Очарчилик бўйича комиссиясига

кузга бориб оч колганлар ўз-ўзини бокиши, кийим-кечак билан таъминлаши бўйича чоралар кўришни таклиф этди. Ўшанда, Советларнинг VII съездида ишга лаёқатли оч колган кишиларни ўрта кол кишиларга етиштириладиган экинларга шерик, пайчи сифатида бириктириб кўйиш (хусусий ишга ёллашни конунлаштириш) какида таклиф киритилди.

Шу йилнинг бахорига келиб бу комиссиянинг ярим йиллик фаолиятига яқун яшаш мумкин эди. Советларнинг VII съездида Т. Рискулов комиссия яқинда тузилгани ва мохиятан бирор нарса қилишга улгурмаганини қайд этди. Агар озик-овкат бўйича комиссарлик, Ўлка озик-овкат директорияси ва бошка иктисодий органлар бевосита ўз вазифасини бажарганида очарчилик билан кураш бўйича ҳеч қандай махсус комиссиялар керак бўлмасди. Бу органлар эса ҳеч нарса қилмади, бунга тоқат қилиб бўлмайди. Агар миллионлаб оч колган кишилар мушт ўкталиб, МИК ёки озик-овкат директориясига келганлари-да ҳеч қимни соғ қолдирмаган бўларди, бироқ улар уюлмаган эди. Оч-наҳор колган йўксиллар айниқса маҳаллий аҳоли жимгина жон бераверди. Рискулов шуни ҳам таъкидладики, «халок бўлган бу кишилар... совет хокимиятини қутқариб қолди, дейиш мумкин».

МИКнинг 1919 йил 31 июль қарори билан бу комиссия Халқ хўжалиги марказий кенгаши ихтиёрига ёрдамчи орган сифатида ўтказилди. Т. Рискулов ушбу комиссия фаолияти туфайли ҳаёти сақлаб қолинганларнинг расмий рақамини қелтирди, улар қарийб 1 миллион кишини ташкил этди.

Бу қулфатнинг қўлами ва оч ақолининг даҳшатли аҳолини ҳукумат аъзоларидан ҳаммаси ҳам тушунавермади (улар орасида масалан, эсер К. Успенскийдан тортиб то большевик, ўзини «Ўрта Осиё Ленини» деб атаган И. Тоболингача бор эди.). Бунга қўп жихатдан шовинистик муносабат, яъни ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик қаби маҳаллий миллатларга паст назар билан қараш сабаб бўлди.

Советларнинг VIII съездида рус шовинистлари никобини йиртиб ташлайдиган бир мисол қелтирилди. Улуг ўзбек маърифатпарвари, Туркистон халқларининг мустақиллиги йўлида фидокорлик ва жонбозлик намуналарини кўрсатган Мунаввар Қори ўз сўзида бундай деди: «ТуркМИК га савол берилдики, Перовск уездининг қўчманчи аҳолиси Окмўла вилоятига кетиб қолгани ҳукуматга маълумми, деб. Бунга ўрт. Успенский жавоб берди: ҳа, ҳукумат билади, қўчманчи аҳоли қўчиб кетяпти. Бизга эса шу нарса ҳам маълумки, мусулмон аҳолисининг 50 фоизи очликдан ўлди. Энди, ўрт. Успенскийнинг бунга нима дейишини эшитишни истардик. У ҳар ҳолда шундай деган бўларди: ҳа, ўлиш одамларга ҳос нарса, шунинг учун ҳам улар ўлиб кетишди...» Мунаввар Қори бу ўтқир қинойли гап билан Туркистоннинг ўша вақтдаги раҳбарларини сўз билан «узиб» олган эди.

Хуллас, 1917 йилда бошланган озик-овкат қаратчилиги 1921 йилга қадар чўзилиб қетди (Очарчилик билан курашиш бўйича комиссия фақат 1922 йил 10 октябрда тугатилди.). Хўжалик ҳаётининг ҳамма соҳаларида вайронагарчилик қучайди. 20-йиллар бошларида ақвол секин-аста ўнгланиб борди, экин-тикин майдолари қенгайиб борди.

Туркистонда социалистик деб аталмиш мавхум жамият курилиши «тажриба»ларидан бири шундай фожеали тугади. Хозирги авлодлар мазкур халокатлар кайталанмаслиги учун тарихимизнинг бундай ўқилмаган саҳифаларидан яхши хабардор бўлишсин. Биз, тарихчилар шунга хизмат килишимиз керак.